

Recenzja naukowa

Beata Raszka

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

beata.raszka@upwr.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1757-2625>

Krzysztof Kasprzak

professor emeritus Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu

kasprzakjk@poczta.onet.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3469-2802>

Kamienny Poznań. O skałach, które tworzą miasto

Autor: Janusz Skoczylas

Wydawca: Wydawnictwo Miejskie Poznania

Miejsce: Poznań

Rok wydania: 2024

Liczba stron: 215

ISBN: 978-83-7768-399-6

Od wieków symbolem wieczności był kamień. Ze względu na swoją twardość, wytrzymałość i trwałość zawsze przywoływał inny porządek, przedstawiał ład odmienny od świata ludzi, podkreślał to, co wiązało się z przekraczaniem ludzkiego widzenia świata. Ze względu na to co wyrażał, miał wymiar sakralny, określony szczególnym szacunkiem, względami i uznaniem. Ludzie adorowali kamień jako byt, w którym objawia się świętość i jako obiekt przeznaczony do obrony własnej i zmarłych [Eliade 1993, s. 212-234; Kopczyński, Skoczylas 2006]. Tradycyjne japońskie ogrody suchego krajobrazu (*karesansui*) budowane przy świątyniach przeznaczone były wyłącznie do kontemplacji i praktyk medytacyjnych. Tworzone pod wpływem estetyki *zen* ogrody stanowiły wyrazistą, indywidualną, pełną surowego minimalizmu

kompozycję stylizowanego krajobrazu, głównie poprzez stosowanie specjalnie dobranych oraz rozmieszczonych skał i kamieni.

Kamień w architekturze od najdawniejszych czasów służył z jednej strony zaspakajaniu gustów i wymogów artystycznych, z drugiej zaś miał wymiar społeczny i polityczny. Kamienne budowle zawsze miały świadczyć o trwałości, potędze, niezmienności, stabilności władzy i religii, nowych porządków politycznych, religijnych, administracyjnych i ekonomicznych. W europejskim budownictwie sakralnym kamienie wmurowane w ceglane ściany traktowano jako symbol trwania Kościoła. Historia pokazuje jednak, że w wielu przypadkach założenie to nie do końca okazało się prawdziwe. Wiele budowli, chociaż przeobrażonych lub znacznie zniszczonych, pochodzących z dawnych lat nadal istnieje, chociaż ówczesne porządki przemieły.

Powstanie miast, ich infrastruktury technicznej, w tym architektury, mającej nie tylko walory użytkowe, ale będącej także często dziełami sztuki, nie byłoby możliwe bez wykorzystania różnych skał i związanych z nimi kamieni. W poznanie historii powstania miast wpisują się różne dziedziny wiedzy, także przyrodniczej, np. nauki geograficzne i geologiczne. Umożliwia to w tym przypadku poznawanie historii miasta opisywanej jakby równolegle w ludzkiej skali czasowej (np. kilkaset lub kilka tysięcy lat) oraz historii wykorzystywanego do jego budowy materiału skalnego z uwzględnieniem skali geologicznej (np. kilkaset milionów lub miliardy lat). Przykładem takiego podejścia jest prezentowana książka przedstawiająca oryginalny obraz miasta Poznania opisywany z perspektywy wykorzystywanych w jego budowie skał (magmaowych, metamorficznych, osadowych). Autor książki, Janusz Skoczylas, to geolog o zainteresowaniach badawczych skupiających się głównie wokół poszukiwań surowców skalnych, historii geologii oraz archeometrii. Ta ostatnia dyscyplina wykorzystuje badania geologiczne w archeologii przy potwierdzaniu autentyczności, wieku i pochodzenia wykopalisk i obiektów archeologicznych oraz określenia technologii ich uzyskania na podstawie składu chemicznego skał.

W swojej książce, będącej uwieńczeniem kilkudziesięciu lat pracy w Poznaniu, Autor opisał w bardzo przystępny sposób stan badań geologicznych nad kamiennym Poznaniem od X wieku do czasów współczesnych. Stworzył swoisty geologiczny przewodnik po mieście, jego najważniejszych budynkach, ulicach, placach, cmentarzach, terenach zieleni. Przedstawił najważniejsze problemy geologiczne występujące w stolicy Wielkopolski przy wykorzystywaniu sprowadzanych do budowy

architektury i infrastruktury (zwłaszcza ulic i placów) skał i kamieni oraz wykorzystywanie „sztucznego kamienia”, coraz częściej stosowanego w budownictwie od połowy XIV wieku.

Książka składa się z trzech części. Pierwsza z nich przedstawia podstawowe informacje i definicje geologiczne ułatwiające zrozumienie treści dotyczących wykorzystania surowców skalnych w dziejach miasta. Autor wyjaśnił pojęcie „kamień” w kulturze i różnych dziedzinach wiedzy, omówił kamień jako element historii i kultury człowieka oraz jego symbolikę, klasyfikację skał w zastosowaniach przemysłowych oraz znaczenie kamienia w turystyce Poznania. W części drugiej opisano kamienny Poznań w okresie od X wieku do końca XVIII wieku. Przedstawiono wykorzystanie kamienia w średniowieczu, kierunki rozwoju kamiennej architektury i sztuki w Poznaniu w XVI-XVIII wieku, m.in. omówiono prace nad kamienną infrastrukturą miasta w II połowie XVIII wieku. Część trzecia przedstawia wystrój kamieniarski Poznania w architekturze i terenach zieleni od końca XVIII wieku do czasów współczesnych, w tym rozwój infrastruktury miejskiej i przemysłu budowlanego w okresie panowania niemieckiego oraz w latach 1918-2022. W tej części opisano ważniejsze obiekty kamiennej architektury (m.in. Zamek Cesarski, Collegium Maius Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Biblioteka Uniwersytecka, gmach Dyrekcji Poczty, dawny budynek PKO przy pl. Wolności), a także wykorzystanie kamienia na terenach zieleni oraz formy ekspozycji i popularyzacji kamienia. Zwrócono uwagę na niszczenie okładziny kamiennej zabytkowych gmachów i podejmowane próby jej oczyszczenia.

W Poznaniu, podobnie jak w całej Wielkopolsce, powszechne wykorzystywanie od II połowy X wieku kamienia jako materiału budowlanego ściśle związane jest z przyjęciem chrześcijaństwa. Kamienna architektura zaczęła stanowić dla jej fundatorów i budowniczych ważny element życia gospodarczego i intelektualnego. Obiekty sakralne i świeckie budowano nie tylko z „granitu polnego” – jak pisano w XIX wieku – ale powszechnie do budowy wykorzystywano ponad kilkadziesiąt rodzajów różnych skał i surowców budowlanych. Nigdy jednak nie była to architektura „granitowa”, jak to często przedstawiają różnego rodzaju przewodniki turystyczne, opracowania popularnonaukowe, a nawet prace z dziedziny architektury, historii sztuki, czy archeologii. Okazuje się, że nie każdy kamień to „granit” lub „marmur”. Granit był jednak ważnym surowcem budowlanym w XIX wieku, stosowanym do budowy publicznych reprezentacyjnych gmachów Dzielnicy Cesarskiej. Sprowadzano go najczęściej z terenów Strzegomia, Strzelina i Sobótki, rzadziej z Karkonoszy.

Natomiast zewnętrzny kamienny wystrój tych budynków tworzą najczęściej piaskowcowe płyty okładzinowy pochodzące z terenów Niemiec (Saksonia) oraz z Sudetów. Wykorzystywano nawet tak egzotyczny materiał budowlany jak tuf wulkaniczny sprowadzony z gór Eifel (Reńskie Góry Łupkowe) w południowo-zachodnich Niemczech (Nadrenia-Palatynat), z którego wykonano np. elewację budynku Dyrekcji Kolei. Autor wyraźnie podkreślił, że cele, zadania i potrzeby budowy, a następnie wyposażenia i użytkowania tych obiektów powstały i realizowane były najczęściej z polecenia lub w konsultacji z władzami centralnymi w Berlinie, co wynikało z potrzeb ideologicznych, politycznych i ekonomicznych.

Znaczne geologiczne zróżnicowanie budowlanego materiału skalnego występuje w wielu obiektach wczesnopiastowskiej architektury sakralnej, co widoczne jest np. w podziemiach bazyliki archikatedralnej pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, gdzie w fundamentach wykorzystano romańskie elementy skalne i ciosane głązy narzutowe oraz we wnętrzu kościoła (posadzki, nagrobki i ołtarze z kamiennymi rzeźbami, płaskorzeźbami i tablicami). Ceglana architektura gotyku wykorzystywała kamienne elementy wystroju wewnętrznego budowli sakralnych i świeckich. Wiele gotyckich kościołów powstało na dawnych romańskich fundamentach. Wtórne użycie kamiennych bloków lub pojedynczych kamieni miało duże znaczenie ekonomiczne (kamienny materiał z odzysku był tańszy), techniczne i estetyczne. W końcu XVIII wieku dzięki pracom Komisji Dobrego Porządku Poznań był prawdopodobnie jedynym miastem na ziemiach polskich, w którym w obrębie murów wszystkie domy były murowane i kryte ceramiczną dachówką. Rezultaty prac tej Komisji stanowiły jednocześnie przygotowanie do planowanej późniejszej rozbudowy i przebudowy miasta.

W książce opisano także rozwój prac brukarskich i bruki, które w Poznaniu zaczęto stosować już w XI wieku, budując ulice, rynsztoki i chodniki. Stan bruków w kolejnych wiekach był różny, na ogół jednak nie najlepszy, głównie z powodu dużej ilości różnego rodzaju odpadów zalegających na ulicach. Intensyfikacja prac brukarskich następowała z okazji różnego rodzaju wydarzeń organizowanych w mieście, np. w latach 20. XX wieku przed otwarciem Powszechnej Wystawy Krajowej.

Autor podkreślił jak ważnym wydarzeniem pod względem geologicznym i inżynierskim była budowa w Poznaniu twierdzy. Przedsięwzięcie to związane było z poszukiwaniem, znalezieniem oraz oszacowaniem jakości i wielkości zasobów

kopalin wykorzystywanych następnie do budowy. Przyczyniło się to do rozwoju lokalnego przemysłu budowlanego (cegielni, wapienników, hut szkła). Podobny wpływ na rozwój kamieniarstwa miała budowa Zamku Cesarskiego. W pracach nad kamiennym wystrojem tej budowli pracowało stale prawie 100 kamieniarzy. Zamek, podobnie jak Collegium Maius, czy Collegium Minus, nadal imponuje bogatym wystrojem kamieniarsko-rzeźbiarskim z czytelną symboliką rzeźb, czy wykutych symboli władzy. Często w trakcie budowy rezultaty prac adeptów sztuki kamieniarskiej były przedmiotem egzaminów na stopień czeladnika czy mistrza w tym zawodzie.

Bardzo interesujące są występujące w książce wzmianki o kamiennym wystroju budynków zawierającym także informacje o dawnych przyrodniczych wydarzeniach, np. skamieniałe szczątki wymarłych mięczaków (*Mollusca*) z gromady głowonogów (*Cephalopoda*) żyjących w dawnych morzach. W wapiennej posadzce (tzw. szwedzkiej lub wazowskiej) w kaplicy św. Jana Kantego w bazylice archikatedralnej pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła widoczne są pozostałości skamieniałych łodzikowców (*Nautiloidea*) *Orthoceras* i *Endoceras*, żyjących w ordowiku 485-443 mln lat temu. Szczątki tych wymarłych zwierząt występują także w posadzce kościoła poddominikańskiego oraz kościoła farnego. W dawnym budynku PKO przy placu Wolności w wapieniach jurajskich z Morawicy (pow. kielecki) wykorzystanych do budowy klatki schodowej i stopniu schodów, występują szczątki skamieniałych amonitów (*Ammonoidea*), żyjących 419 do 66 mln lat temu oraz belemnitów (*Belemnitoida*), istniejących około 200 do 66 mln lat temu. Także we współczesnym wieżowcu PGK Centrum (ul. Marcelińska 90) wykorzystano egipskie wapienie z dużą ilością skamieniałości. Budynek ten jest przykładem nowego wystroju kamiennego, w którym wykorzystano także labradoryt z Norwegii, granit gruboziarnisty (granit rapakiwi) z Finlandii, piaskowiec z Bolesławca i bazalt z Chin. Prace kamieniarskie prowadzone w Poznaniu na przestrzeni lat pokazują ścisłe związki miasta z Europą Zachodnią i Północną, skąd sprowadzano skalny materiał budowlany. Na przełomie XX i XXI wieku kamień do Poznania był i nadal jest sprowadzany niemal z całego świata.

Krajobraz Poznania tworzą także głazy narzutowe przeniesione na teren Wielkopolski przez lądolód skandynawski, będące obecnie także częstym elementem małej architektury np. na skwerach, podobne jak kamienne ścieżki i różnego rodzaju kamienne elementy. Głazy narzutowe i inne skały prezentowane są w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Szczególnie bogaty wystrój kamienny występuje w Parku Cykada postrzegany obecnie jako park miejski i obiekt

rekreacyjny, niezależnie od występujących w jego bezpośrednim sąsiedztwie cmentarzy. W XXI wieku nastąpił w Europie rozkwit nagrobkowego przemysłu kamieniarskiego w oparciu o importowane skały. Spowodowało to m.in. coraz znaczniejszy wystrój kamienny na poznańskich cmentarzach, gdzie wykorzystywany jest bardzo różnorodny materiał skalny pochodzący z różnych krajów Europy (Włochy, Hiszpania, Skandynawia), Azji (Indie, Chiny), Ameryki Południowej (Brazylia), Afryki (Republika Południowej Afryki).

Interesująco przedstawiono formy ekspozycji i popularyzacji kamienia. Zróżnicowanie surowców skalnych w architekturze i sztuce dobrze prezentuje ekspozycja w lapidarium Instytutu Geologii UAM. Większość eksponatów tam zgromadzonych stanowią wyjątkowe przykłady dawnej rzemieślniczej sztuki kamieniarskiej. Do tradycji wystawienniczych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (dawne Muzeum Starożytności Polskiej i Słowiańskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, późniejsze Provinzial-Museum in Posen, Kaiser-Friedrich-Museum oraz Muzeum Przyrodnicze jako oddział Muzeum Wielkopolskiego) nawiązuje obecnie Muzeum Ziemi w Collegium Geographicum UAM z dużą ekspozycją, skał, minerałów, a także meteorytów z Moraska. W siedzibie Instytutu Geologii UAM prezentowane są również zbiory geologiczne, mineralogiczne, paleontologiczne, plansze, obrazy i fotografie, a także dydaktyczny model odtwarzający rozmieszczenie zagłębień związanych z upadkiem meteorytu w Morasku. Dużym zainteresowaniem publiczności cieszą się organizowane w Poznaniu, podobnie jak w wielu innych miastach, giełdy. Stanowią one równocześnie formę popularyzacji wiedzy o skalach, minerałach, skamieniałościach i różnych wyrobach jubilerskich. Można na nich oglądać, kupić i wymieniać wiele eksponatów, a także prezentować własne indywidualne kolekcje mineralogiczne.

Jednym ze sposobów popularyzacji wiedzy o kamiennym Poznaniu są proponowane przez różnych autorów wycieczki poznawczo-historyczne po wybranych obiektach i trasach, najczęściej centrum Poznania, np. od Ostrowa Tumskiego przez Stary Rynek, Wzgórze Przemysła do placu Wolności, teren Międzynarodowych Targów Poznańskich, lub od gmachu Uniwersytetu Ekonomicznego, prowadząc przez gmach Dyrekcji Kolei, Collegium Novum UAM, pomnik Powstańców Wielkopolskich, przychodząc dalej do różnych obiektów przy ulicach Kościuszki, Piekary, Święty Marcin aż do Gołębiej.

Recenzowana publikacja dobrze wpisuje się w powszechny w Poznaniu sposób rozumienia przeszłości. Stanowi ona także krótkie podsumowanie prac nad historią rozwoju Poznania prowadzonych przez wiele innych osób, m.in. geologów i geografów, których najważniejsze prace zestawiono w zamieszczonej bibliografii. Autor wspomina zwłaszcza dwóch: Henryka Walendowskiego (1936-2020) – kamieniarza i społecznika, popularyzatora wiedzy o kamieniu naturalnym oraz Alfreda Kanieckiego (1941-2016), geografa, hydrologa i kartografa uważanego za swoisty symbol w zakresie wykorzystywania przyrodniczej wiedzy i profesjonalnych umiejętności w opisywaniu dziejów miasta w oparciu o analizę hydrograficzną [Kaniecki 2004].

Po lekturze książki czytelnik nie może mieć wątpliwości, że różne obiekty geologiczne znajdujące się w mieście mogą być dla turystów tak samo interesujące jak atrakcje kulturowe. Geoturystyka miejska jako dział turystyki opiera się na poznawaniu obiektów, procesów, zjawisk geologicznych oraz doznawaniu wrażeń estetycznych w oparciu o materiały kamienne wykorzystywane w przestrzeni miejskiej przez wieki w różnorodny sposób. Obiektami geoturystycznymi w mieście mogą być historyczne i współczesne obiekty architektoniczne, detale ich konstrukcji i wnętrza oraz elementy infrastruktury miast, w tym bruki kamienne. Autor słusznie zwrócił uwagę, że przyrodnicze i użytkowe spojrzenie na kamień jako materiał budowlany oraz kamienny materiał wystroju wnętrz budynków stanowi nowy aspekt promowania zabytków całego miasta. Historyczne kamienne elementy należy chronić, konserwować i rewaloryzować. Jednak kamienne bogactwo Poznania należy wpierw zauważyć, następnie poznać, docenić oraz wyeksponować dla współczesnego i następnych pokoleń. Dotyczy to wielu miejsc i obiektów w Poznaniu, zwłaszcza Ostrowa Tumskiego. Specyficznym obiektem geologicznym wartym ochrony i pielęgnacji jest np. kamienny wystrój wnętrza dawnego budynku PKO przy placu Wolności. Wszystkie te działania wpisują się w ustawową ochronę przyrody polegającą na zachowaniu oraz odnawianiu zasobów przyrodniczych, m.in. tworów przyrody nieożywionej oraz kopalnych szczątków roślin i zwierząt. Celem ochrony przyrody jest m.in. zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego, kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody, obejmowanie zasobów, tworów i składników przyrody formami ochrony przyrody [Ustawa 2004].

Wydawnictwo Miejskie Poznania za wydanie tej książki wyróżnione zostało w 2024 roku nagrodą Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w kategorii literatura popularnonaukowa i beletrystyka.

Publikacja z pewnością zainteresuje osoby pasjonujące się historią Poznania i turystyką miejską, zarówno humanistów, jak i przyrodników, przewodników turystycznych i wielu zwykłych turystów.

Bibliografia

- Eliade M., 1993, *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, wstęp L. Kołakowski, posł. S. Tokarski, Wydawnictwo OPUS, Łódź
- Kaniecki A., 2004, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań
- Kopczyński K., Skoczylas J., 2006, *Kamień w religii, kulturze i sztuce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, seria: Badania interdyscyplinarne nr 3
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, Dz. U. z 2024 r. poz. 1478, z późn. zm.